

**EVALUÁCIA DRAMATOTERAPEUTICKÉHO PROGRAMU
S KLIENTMI S MENTÁLNYM POSTIHNUTÍM¹⁵**

***EVALUATION OF DRAMATHERAPY PROGRAMME
WITH CLIENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITY***

Ivana LIŇTIAKOVÁ

ABSTRAKT

Autorka v príspevku analyzuje priebeh dramaterapeutického programu, ktorý bol realizovaný v zariadení sociálnych služieb pre ľudí s mentálnym postihnutím. Cieľom programu bol rozvoj kreativity klientov a vytvorenie priestoru pre expresiu. Výsledky kvalitatívneho výskumu poukazujú na aspekty dramaterapeutického spôsobu práce s klientmi, ktoré špecificky podporili naplnenie vytýčených cieľov programu.

KLÚČOVÉ SLOVÁ:

Dramaterapia. Expresia. Kreativita. Mentálne Postihnutie.

ABSTRACT

The author of the paper analyses the process of a dramatherapy programme conducted in an institution of social services for people with intellectual disability. The goal of the programme was: developing clients' creativity and creating space for expression. The results of the qualitative research emphasize the aspects of dramatherapeutic way of working with clients, which specifically supported the fulfilment of the set goals of the programme.

KEYWORDS:

Dramatherapy. Expression. Creativity. Intellectual disability.

AFILÁCIA PROJEKTU

KEGA č. 067UK-4/2015 E-learningové vzdelávacie moduly k problematike porúch správania u detí.

PRACOVISKO AUTORKY:

MGR. IVANA LIŇTIAKOVÁ, PHD., Pedagogická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, Račianska 59, 813 34 Bratislava; e-mailová adresa: ivana.listiakova@gmail.com

¹⁵ *Tento príspevok bol pozvaným referátom a odznel na konferencii Expresívne terapie vo vedách o človeku 2017, ktorá sa uskutočnila 26.januára 2017 na Pedagogickej fakulte Katolíckej univerzity v Ružomberku.*

EXPRESÍVNE TERAPIE VO VEDÁCH O ČLOVEKU 2017

DRAMATOTERAPIA V STAROSTLIVOSTI O ĽUDÍ SO ZNEVÝHODNENÍM

Expresívne terapie nachádzajú uplatnenie v oblasti sociálnych služieb. Dôvodom je záujem o zlepšenie služieb, poskytnutie možností využitia maximálneho potenciálu klientov a rozvoj ich kompetencií. Expresívne terapie pomáhajú človeku spojiť sa so sebou samým a so svetom. Umožňujú vyjadrenie sa aj iným než verbálnym a racionálnym spôsobom. Podľa Malchiodi (2005), expresívne terapie rešpektujú to, že ľudia majú rôzny expresívny štýl. Umožňujú človeku vyjadrovať sa tak, ako je pre neho prirodzené a vytvárajú priestor pre efektívnu a autentickú komunikáciu.

Dramatoterapia v tomto kontexte predstavuje metódu terapeutickej práce, ktorá využíva prostriedky drámy a divadla s cieľom dosiahnutia terapeutickej zmeny. Podľa Britskej asociácie dramaterapeutov (BADTH, 2011) dramatoterapia zámerne využíva liečivé aspekty drámy, podporuje kreativitu, imagináciu, učenie sa a rast. Severoamerická dramaterapeutická asociácia (NADTA, 2016) popisuje dramatoterapiu ako aktívny prístup, ktorý podporuje zmenu prostredníctvom vlastnej skúsenosti klientov. Využíva rozprávanie príbehov, hru, zmysluplnú improvizáciu a predstavenie.

Dramatoterapia a iné expresívne terapie umožňujú obohatenie a zefektívnenie služieb pre klientov v sociálnych zariadeniach, podporujú vzťah a participáciu, zlepšujú komunikáciu a pomáhajú v predchádzaní problémového správania klientom a konfliktom s personálom. Dramaterapeutické programy majú dlhodobý podporný, rozvíjajúci cieľ, ale takticky v jednotlivých stretnutiach reagujú na aktuálne potreby klientov. Umožňujú interakciu – a to najmä interakciu klientov medzi sebou, nielen interakciu klienta a personálu. Dramatoterapia dáva priestor pre zážitie, uvedomenie a vyjadrenie skúseností, emócií a postojov. Tieto príležitosti sú obzvlášť dôležité pre klientov s nejakým obmedzením, ktorí bežne nemajú priestor na vyjadrenie sa. Najmä klienti s mentálnym postihnutím sa dostávajú do pozície, kedy okolie ich názor nezaujíma, alebo sa predpokladá, že názor nemajú. V dramatoterapii sa však ukazuje opak. Klientom ponúka zážitok a možnosť konať. Môžu prichádzať s vlastnými nápadmi a realizovať ich.

Skúsenosti nadobudnuté v dráme sa prenáajú do každodenného života práve kvôli možnosti stelesnenia a hry. Klient vie, že išlo o vymyslenú hrovú situáciu, avšak podarilo sa mu v nej zažiť nové vlastnosti, zručnosti seba samého a tie sú reálne a prenositeľné do konsenzuálnej reality. Napríklad, klient pocítil svoju moc a silu v role kráľa z rozprávky. Uvedomuje si, že nie je kráľ, ale tiež získal skúsenosť, aké to je byť niekedy silným. A túto skúsenosť si so sebou prenáša do iných situácií. Vďaka týmto princípom sa klient v dramatoterapii môže slobodne a kreatívne vyjadriť, dokonca objavuje obsahy, o ktorých vedome nemusel uvažovať (Liňtiaková, 2016).

V dramatoterapii pre ľudí s mentálnym postihnutím sú najdôležitejšie dva základné ciele, a tými sú „komunikácia a spolupráca s okolím a uvedomovanie si a spracovanie vlastných emócií“ (Pohl, 2009: 43). Dramatoterapia vedie k tomu, že klienti začnú konať podľa seba a nemusia sa spoliehať len na príkaz zvonku. Autor (ibidem) si všimol, že klienti s mentálnym postihnutím nemali príležitosti pre voľnú hru v skupine rovesníkov, vyjednávanie pravidiel, dynamiku vzťahov v skupinovej hre nezažili. Preto jedným z cieľov dramatoterapie bolo naučiť klientov uvoľniť sa a hrať sa. Osvedčilo sa používanie humoru ako spôsobu komunikácie. Langley (2006) sa zmienila, že dramatoterapia v kontexte pomoci ľuďom s intelektovým obmedzením sa používa nie s cieľom „liečiť“, ale pomáhať v optimálnom fungovaní v každodenných aktivitách. Chesner (1994, citovaná podľa Langley, 2006) uviedla, že dramatoterapia môže vo veľkej miere napomôcť k prekonávaniu problémov spojených

EXPRESÍVNE TERAPIE VO VEDÁCH O ČLOVEKU 2017

s inštitucionalizáciou klientov v zariadeniach. Kováčová (2016) vyjadrila, že vďaka prítomnosti terapeuta, ktorý v expresívnych terapiách ponúka neinterpretáčnú spätnú väzbu, sa klient so znevýhodnením dostáva do situácií, v ktorých si musí samostatne konať. Z hľadiska rozvoja kompetencií klientov dramaterapia napĺňa vďaka tri úrovne, ktoré na základe členenia OECD rozvinula pre klientov s postihnutím Fábry Lucká (2014). Zahŕňajú konverzačné kompetencie v pragmatickej rovine jazyka, interakcie v heterogénnych skupinách ako i autonómne konanie.

PROJEKT DRAMATOTERAPIE V ZARIADENIACH SOCIÁLNYCH SLUŽIEB

Napriek mnohým výhodám, ktoré dramaterapia a expresívne terapie ponúkajú, v zariadeniach sa využíva málo, alebo nie je realizovaná s plným využitím jej potenciálu. Na základe snahy o rozšírenie informácií o dramaterapii medzi odbornú verejnosť v praxi v oblasti sociálnych služieb bol zrealizovaný program, v ktorom bola zariadeniam sociálnych služieb pre ľudí s mentálnym postihnutím v Českej republike ponúknutá ukážková hodina dramaterapie pre klientov s aktívnou účasťou personálu. Skúsenosti z tohto projektu ako i výsledky prieskumu o informovanosti personálu o dramaterapii uvádzajú Nílarová et al. (2015).

Následne po realizácii ukážkových stretnutí boli oslovené vybrané zariadenia, ktoré prejavili záujem o dlhodobejšiu spoluprácu. V týchto zariadeniach bolo zrealizovaných ďalších šesť dramaterapeutických stretnutí. V prezentovanej štúdií vychádzame z videozáznamu programu z jedného vybraného zariadenia. Stretnutí sa zúčastňovalo okolo 12 dospelých klientov s mentálnym postihnutím a 4-5 zamestnancov. Dramaterapiu viedli dvaja dramaterapeuti (liečebný a špeciálny pedagóg). Cieľom programu bolo umožniť klientom expresiu a rozvinúť ich kreativitu, umožniť zamestnancov získať iný, nový pohľad na klientov a ich schopnosti a poskytnúť klientom a personálu spoločné pozitívne zážitky, uvoľnenie a zdieľanie. Zároveň sa personál mohol inšpirovať vo využívaní dramatických aktivít v ďalšej samostatnej práci s klientmi.

VÝSKUM V EVALVÁCII DRAMATOTERAPEUTICKÉHO PROGRAMU

V dramaterapii existujú viaceré teórie – školy, či prístupy, ktoré sa odlišujú používanými metódami, ako i vysvetľovaním cieľov, či používanými pojmami. Patria k nim napríklad Landyho teória rol (2009), v ktorej sa pracuje s rolou a príbehom. Cieľom je rozširovanie rolového repertoáru a dosiahnutie estetickej distance, t. j. balansu medzi emocionalitou a racionalitou. Iným príkladom môže byť anglická a írská škola Sesame inštitútu (Pearson et al., 2013), ktorej predstavitelia pracujú s mytologickými príbehmi a archetypmi. Prítomnosť mnohých prístupov v dramaterapii umožňuje odborníkom inšpirovať sa v práci s klientmi rôznymi zdrojmi. Avšak pre výskum a overovanie účinnosti programov sa situácia komplikuje, pretože chýba spoločná základňa, podľa ktorej by sa dali programy evalvovať. Jones (2007) sa preto vo svojich výskumoch zameriava na vytvorenie spoločnej platformy pre dramaterapiu, jej vysvetlenie a overenie. Definoval tzv. kľúčové procesy v dramaterapii. Zaraduje k nim: dramatickú projekciu, hru, prácu s rolou, empatiu a estetický odstup, stelesnenie, prítomnosť aktívneho svedka, prepojenie drámy a každodenného života, triangulárny vzťah medzi terapeutom, klientom a umením. Kľúčové procesy sú vhodným kritériom na vyhodnocovanie priebehu a účinku dramaterapeutických stretnutí.

Jednoduchou schémou z hľadiska hodnotenia naplnenia cieľov dramaterapie je nasledovanie cieľov, ako ich definoval Moreno (podľa Garcia, Buchanan, 2009). Hovorí, že človek si potrebuje a rozvíjať kreativitu a spontaneitu. Kreativitu podľa Morena je potrebné

EXPRESÍVNE TERAPIE VO VEDÁCH O ČLOVEKU 2017

rozvíjať v prípade, že klient napríklad nepozná riešenia situácií, nedokáže nájsť riešenie, správa sa rigidne, neobmieňa flexibilne svoje pôsobenie, pretože nevie, akým spôsobom ho obmeniť, ako konať iným spôsobom než zvyčajne. Pre klientov s mentálnym postihnutím je táto situácia pomerne častá, jednak z dôvodu obmedzenia intelektových schopností a jednak na základe navyknutia si na pasívne prijímanie inštrukcií spôsobené odkázanosťou na systém pomoci. Preto rozvoj kreativity v dramaterapii môže pre klientov s mentálnym postihnutím znamenať mnohé zmeny v bežnom živote a každodenných aktivitách. Získanú schopnosť kreativity si prenesú do bežného života. Budú schopní sa sami za seba rozhodovať a tvorivo riešiť situácie, pokiaľ na to dostanú priestor.

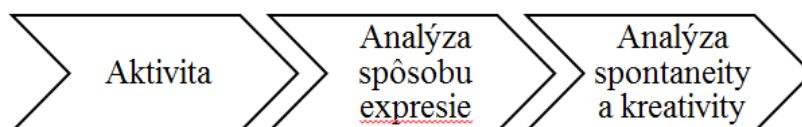
Spontaneita je koncept, ktorý Moreno (citovaný podľa Garcia, Buchanan, 2009) popisuje ako schopnosť konať, realizovať nápady, spôsobiť zmenu, byť aktívnym činiteľom, konať bez strachu. Podporovať spontaneitu klientov s mentálnym postihnutím je dôležité hlavne z toho dôvodu, že majú malý priestor pre samostatné konanie. Kvôli postihnutiu spoločnosť obmedzila ich možnosť rozhodovať sa o vlastnom živote a často nevykonávajú ani tie činnosti, ktorých by boli schopní. Dramaterapia otvára klientom možnosti v oblasti konania.

Realizovaný dramaterapeutický program bol evalvovaný z viacerých hľadísk. Jedným z hľadísk bolo sledovanie klientov. Pred a po každom stretnutí bolo zaznamenané správanie a reakcie vybraných klientov, ktorí boli sledovaní počas celého programu. Pozorovanie realizoval personál zariadenia. Druhou oblasťou evalvácie bola seba-evalvácia dramaterapeutov, ktorí sa reflexívne pozerali na vlastné pôsobenie a vplyv na priebeh programu. Treťou oblasťou evalvácie bol tzv. evalvačný rating (bližšie Lištiaková, Valenta, 2015), ktorý hodnotil dramaterapeutické kategórie zapojenia sa klientov do dramaterapeutického procesu, napr.: mieru distancie, pozíciu v skupine, schopnosť imaginácie, či vstupovania do roly.

V preloženej kvalitatívnej štúdií sme analyzovali videonahrávky zrealizovaných dramaterapeutických stretnutí. Zaznamenávali sme priebeh aktivít a následne sme identifikovali spôsob expresie klientov. Ďalším krokom analýzy bolo identifikovanie procesu podpory kreativity a spontaneity (Obr. č. 1).

Obr. č. 1

Priebeh analýzy výsledkov výskumu

Zdroj: vlastné spracovanie

Zo štruktúrovaného pozorovania aktivít bol zachytený spôsob expresie klientov. Následne boli v aktivite vyzdvihnuté časti, vďaka ktorým sa rozvíjala kreativita a spontaneita.

VÝSLEDKY VÝSKUMU

Kvôli prehľadnosti prezentácie získaných výsledkov kvalitatívneho výskumu uvádzame analýzu jednotlivých aktivít v tabuľkách (Tab. č. 1 – Tab. č. 7). Uvádzame názov aktivity, jej

EXPRESÍVNE TERAPIE VO VEDÁCH O ČLOVEKU 2017

popis, analýzu spôsobu expresie klientov, ktorú aktivita umožňovala a analýzu komponentov kreativity a spontaneity.

Tab. č. 1
Analýza aktivity 1

Názov aktivity	Predstavenie sa s filmovou klapkou
Popis aktivity	Klienti a personál sedia v kruhu. Klientom bola predstavená téma filmu a v diskusii sa zbierali nápady o tom, kto je potrebný pri natáčaní filmu. V úvodnej aktivite bola využitá filmová klapka. Keď klapka klapne, člen skupiny povie svoje meno a typ zmrzliny, ktorú má rád. Potom klapne klapkou pred ďalším človekom a posunie ju ďalšiemu človeku v kruhu.
Expresia	Verbálna, taktilno-kinestetická, zvuková.
Kreativita	Úlohou klienta je spomenúť si na vlastnú skúsenosť alebo vymyslieť originálne riešenie (aká zmrzlina mu chutí), niektorí klienti mali snahu byť vtipní.
Spontaneita	Úlohou klienta je vykonať novú doposiaľ neznámu aktivitu (použiť klapku); úlohou klienta je povedať niečo o sebe pred skupinou.

Zdroj: vlastné spracovanie

Tab. č. 2
Analýza aktivity 2

Názov aktivity	Natáčanie filmu
Popis aktivity	Klienti sa prechádzajú po priestore. Určené sú roly: režiséra (štartuje a stopuje pohyb), kameraman (v rukách má prázdny rámček z obrazu, do ktorého sa snaží zachytiť, čo najlepšie záber), herci (všetci ostatní sa pohybujú po priestore a znázorňujú tému. Témy spočiatku navrhujú terapeuti, potom klienti sami. Zo záznamu je vybraná téma: strašidelný zámok.
Expresia	Pohyb, zvuk a obraz v dramatickej hre. Kinestetické vyjadrovanie – pohyb tela, mimika a gestika.
Kreativita	Klienti vymýšľajú rôzne spôsoby strašenia. Vyžaduje sa fluencia.
Spontaneita	Klienti konajú, istým spôsobom „idú do rizika“, pretože si nemôžu byť istí reakciami ostatných (možno preto preferujú interakcie s personálom).

Zdroj: vlastné spracovanie

Tab. č. 3
Analýza aktivity 3

Názov aktivity	Etudy – stretnutie so známym človekom
Popis aktivity	Klienti sú vyzvaní, aby k niekomu zo skupiny prišli a pozdravili sa s ním, ako keď stretnú niekoho známeho na ulici. Ich úlohou bolo ukázať, aké rôzne pozdravy používame.
Expresia	Verbálna expresia, taktilný kontakt. Pohybové vyjadrenie.
Kreativita	Klienti vymýšľali nové pozdravy, rozvíjali svoje myslenie a pamäť a informácie používali v novom kontexte.
Spontaneita	Klienti sa odváňali experimentovať s novými typmi konania.

Zdroj: vlastné spracovanie

**EXPRESÍVNE TERAPIE
VO VEDÁCH O ČLOVEKU 2017**

Tab. č. 4
Analýza aktivity 4

Názov aktivity	Ovocný kôš
Popis aktivity	Terapeut určí roly: jablká, hrušky. Potom zvolá jedno z nich a participanti si musia vymeniť miesta na stoličkách.
Expresia	Pohybová (kinestetická) a dotyková (taktilná) expresia. Výraz tváre, emocionálna expresia pri hre. Expresia v neverbálnej sociálnej interakcii. Expresia prostredníctvom smiechu.
Kreativita	V tejto aktivite je prítomná v nižšej miere. Uplatňuje sa v nachádzaní nových spôsobov, ako si rýchlo nájsť miesto – miesto, ktoré je blízko, alebo rýchly pohyb, a pod.
Spontaneita	V tejto aktivite sa spontaneita uplatňuje vo vysokej miere. Participanti musia rýchlo reagovať na zmenené situácia, precvičuje sa pohotovosť, flexibilita v konaní a orientácia v priestore.

Zdroj: vlastné spracovanie

Tab. č. 5
Analýza aktivity 5

Názov aktivity	Nákup surovín na varenie
Popis aktivity	Klienti sedia v kruhu a pridávajú do nákupnej tašky imaginatívne suroviny, ktoré sú potrebné na prípravu vybraného jedla (z predchádzajúcej aktivity) – zemiakového knedlíku s údeným.
Expresia	Verbálna expresia spojená s pantomimickým naznačením akcie. Imaginácia.
Kreativita	Aktivita bola predovšetkým zameraná na kreativitu klientov – či si vedia predstaviť situáciu a aké ingrediencie na prípravu jedla potrebujú.
Spontaneita	Spontaneita sa prejavovala v tom, že klienti neboli vyvolaní k odpovedi, ale mohli sa zapojiť, keď im niečo napadlo.

Zdroj: vlastné spracovanie

Tab. č. 6
Analýza aktivity 6

Názov aktivity	Klobúk, zvuky a pohyby
Popis aktivity	V skupine sa podáva klobúk. Ten, kto ho má na hlave urobí nejaký zvuk a pohyb a ostatní po ňom zopakujú.
Expresia	Zvuk a pohyb. Klienti boli sami aktívni v tvorbe expresívneho prejavu a tiež mali možnosť kopírovať existujúce formy.
Kreativita	Klienti majú za úlohu vymyslieť zvuk a pohyb. Kreativita sa rozvíja na somatickej a senzorickej úrovni, nevyžaduje si premýšľanie. Klient si môže zvoliť, či si zvuk vopred premyslí, alebo „len tak“ niečo spraví a nechá sa viesť stelesnenou hrou.
Spontaneita	Podporená tým, že ide o zábavnú aktivitu, klienti teda prekonávajú strach konať.

Zdroj: vlastné spracovanie

EXPRESÍVNE TERAPIE VO VEDÁCH O ČLOVEKU 2017

Tab. č. 7
Analýza aktivity 7

Názov aktivity	Obdarovávanie
Popis aktivity	Jeden z klientov sedí v strede kruhu na stoličke. Ostatní k nemu po jednom prichádzajú a darujú mu nejaký darček, ktorý pantomimicky a slovným popisom zobrazia.
Expresia	Pohybová a verbálna expresia. Vizualizácia pantomimického zobrazenia – imaginácia.
Kreativita	Uplatňovala sa v rovine kognitívnej. Narozdiel od aktivity s vymýšľaním zvukov a pohybov, v tomto prípade bolo treba „darček“ najprv premyslieť, vymyslieť a až potom zobraziť. Kreativita bola teda potrebná v myslení a následne vo vymyslení spôsobu/formy zobrazenia.
Spontaneita	Viditeľná v konaní klientov, ktorí hneď vstali zo stoličky a podíňli k vybranému človeku s darčekom. Dlhorozmýňali a išli do akcie.

Zdroj: vlastné spracovanie

Z výsledkov a analýzy výskumu môžeme pozorovať, že kreativita sa prejavovala a rozvíjala v originalite, fluencii, využití humoru. Íšlo o kreativitu v oblasti myslenia, ale aj v oblasti motoriky a koordinácie pohybov v priestore. Klienti hľadali efektívne riešenia, zapájali imagináciu a experimentovali.

Spontaneita bola prítomná v prekonávaní strachu konať a prejaviť sa pred skupinou, pričom ju podporovala zábavnosť aktivít a vytvorená atmosféra bezpečia. Klienti si mohli vyskúšať nové formy správania. Používali naučené správanie v nových situáciách a v novom kontexte. Spontaneita sa rozvíjala prostredníctvom pohotového reagovania, nutnosti načasovať konanie a realizovať ho.

Záver

Prezentovaná štúdia sa zameriavala na jeden spôsob evalvácie dramatoterapeutického programu, a to evalváciu prostredníctvom Morenovho konceptu kreativity a spontaneity. Ukázalo sa, že táto schéma je vhodná na evalváciu programu, najmä čo sa týka evalvácie naplnenia vytýčených cieľov programu. Z hľadiska terapeutického pôsobenia je dôležitý balans medzi zložkami kreativity a spontaneity. Pri aplikácii dramatoterapie v skupine dospelých klientov s mentálnym postihnutím je podporovanie kreativity a spontaneity dôležité v celkovej podpore ich kompetencií. Počas realizácie dramtoterapeutického programu sme evidovali zvýšenie empatického záujmu o ostatných členov skupiny, ako i rozvoj sebavyjadrenia klientov. Za prínosné považujeme aj analyzovanie spôsobu expresie, ktorý dramtoterapeutické aktivity umožňujú. Obzvlášť pre klientov so znevýhodnením je nevyhnutné, aby v terapeutickom procese mali priestor vyjadrovať sa spôsobom, ktorý je pre nich prirodzený a nekladie zvýšené nároky, práve naopak uľahčuje komunikáciu. Až následne pri aktivite s vhodne zvoleným štýlom expresie je možné rozvíjať kreativitu a spontaneitu.

POĎAKOVANIE A AFILIÁCIA

Ďakujeme Mgr. Lenke Czereovej za vytvorenie projektu Dramaterapie v sociálnych službách, Mgr. Arnoštovi Ntépánovi za skvelú spoluprácu pri realizácii programu, pracovníkom a klientom zariadenia za otvorenosť a aktívnu participáciu.

Tento príspevok vznikol vďaka podpore projektu: KEGA č. 067UK-4/2015 E-learningové vzdelávacie moduly k problematike porúch správania u detí.

EXPRESÍVNE TERAPIE VO VEDÁCH O ČLOVEKU 2017

ZOZNAM CITOVANEJ LITERATÚRY

- BADTH. The British Association of Dramatherapists. About dramatherapy. [online]. 2011. Dostupné na <http://badth.org.uk/> [Stiahnuté 2016-10-17].
- FÁBRY LUCKÁ, Z. *Terapeutické intervencie a človek s viacsobným postihnutím*. Bratislava: Musica Liturgica, 2014. ISBN 978-80-89700-02-8.
- GARCIA, A., BUCHANAN, D. R. Psychodrama. In JOHNSON, D. R., EMUNAH, R. (Eds.). *Current approaches in drama therapy*. 2. vyd. London; New York: Routledge, 2009. s. 19-45.
- JONES, P. *Drama as therapy volume 1: theory, practice and research*. New York; London: Routledge, 2007. ISBN 978-1134119530.
- KOVÁČOVÁ, B. Expresívno-tvarová (pre)dispozícia skupinovej arteterapie v poradenskom procese. In KOVÁČOVÁ, B. (Ed.). *Prolegoména skupinovej arteterapie orientovanej na adolescenta so zdravotným znevýhodnením*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2016. ISBN 978-80-223-4160-8. s. 127-153.
- LANGLEY, D. *An Introduction to Dramatherapy*. London : Sage, 2006. ISBN 978-0-7619-5976-2.
- LANDY, R., J. Role theory and the role method of drama therapy. In JOHNSON, D. R., EMUNAH, R. (Eds.). *Current approaches in drama therapy* (2nd ed). Springfield, IL: Charles C. Thomas, 2009. ISBN 978-0-398-07847-8. s. 65-88.
- LIŇTIAKOVÁ, I. Podpora expresivity klientov s mentálnym postihnutím prostredníctvom dramaterapie. In KOVÁČOVÁ, B. – VALACHOVÁ, D. (Eds.). *Expresivita v (art)terapii*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2016. ISBN 978-80-223-4221-6. s. 41-53.
- LIŇTIAKOVÁ, I., VALENTA, M. *Evaluačné v dramaterapii*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2015. ISBN 978-80-244-4723-0.
- MALCHIODI, C., A. Expressive Therapies: History, Theory, and Practice. In MALCHIODI, C. A. (Ed.). *Expressive therapies*. New York: Guilford Press, 2005. ISBN 978-1-59385-379-2. s. 1-15.
- NADTA. North American Drama Therapy Association. What is drama therapy. [online]. 2016. Dostupné na <http://www.nadta.org/> [Stiahnuté 2016-10-17].
- PEARSON, J., SMAIL, M., WATTS, P. *Dramatherapy with Myth and Fairytale: The Golden Stories of Sesame*. London; Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, 2013. ISBN 978-1-84905-030-2.
- POHL, I. Osm let poté. In VALENTA, M. et al. *Rukovět dramaterapie II*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009. ISBN 978-80-244-2274-9. s. 43-46.
- ŇILAROVÁ, L., ŇILAROVÁ, J. LIŇTIAKOVÁ, I., CZEREOVÁ, L. Vzdelávanie pracovníkov v sociálnych službách v metodách dramaterapie, *Lifelong Learning – celoživotné vzdelávanie*, 2015, roč. 5, č. 1, s. 111-121. ISSN 1804-526X.